

Проф. Б. В. ВАРНЕКЕ.
(Одеса).

ДО ІСТОРІЇ ЗНАЙОМСТВА РИМЛЯН З ПІВНІЧНИМ УЗБЕРЕЖЖЯМ ЧОРНОГО МОРЯ.

Поступінне ознайомлення римлян з північним узбережжям Чорного моря відбивалося спочатку в їхній літературі тільки як цілком випадкові та розрізnenі згадки; найчастіш трапляються голі ймення, що за них не можна навіть поручитися, що вони потрапили до латинського тексту тільки тому, що його автор знайшов їх уже в своєму грецькому зразкові¹).

Змінився трохи характер цих відомостей тільки в половині I віку перед нашою ерою під впливом воен Сулли та Помпея з Мітрідатом, як це видно з багатьох вказівок Ціцерона (*De lege agr.* II, 19, 51; *Pro Murena* XV; *De imp. Gn. Pompei* III, 8, IV, 9. IX, 22 та *passim*).

До цих-же часів належить різностороння вчені діяльність М. Теренція Варрона, що його безкрайя допитливість поширювалася й на складання географічних праць²).

Якщо за Гіеронімом (*in Gen. X*, 4) можна думати, що сюди входили дані й що-до північного узбережжя Чорного моря, то цілком безгрунтовною гіпотезою новітнього вченого³) є твердження, ніби-то ввесь цей твір було складено, як підручник для моряків: щоб розвязати це питання так чи інакше, наші відомості за нього занадто мізерні та невиразні. Також не можна твердити, що безпосереднє знайомство з цією, за-для вченої сумлінності Варронової будь-що-будь корисною, працею трималося довго й зробило вплив на пізніших римських письменників, як, напр., на Руфа Феста Авіена, що жив наприкінці IV в. нашої ери і склав *ога maritima*⁴). Принаймні він із латинських

¹) Ці уривки зібрано у виданні акад. В. В. Латишова: *Scythica et Caucasica*, т. II. Хоч яке корисне це надзвичайно зручне видання, тільки-ж од уваги і його складача, дарма що був він дуже ретельний, дещо вислизнуло. Так, на стор. 392 дано з Сатурналій Макробія тільки невеличкий уривок із 11-го розд. I-ої книги, тимчасом як він у VII книзі розд. XII має в §§ 31—37 великий уривок що-до Понту, до складу якого входить (§ 34) дуже важлива цитата з Саллюстія, що зовсім не увійшла до складу збірника В. В. Латишова. Такі-ж пропуски єсть і в першому томі цього видання, де зібрано грецьких письменників. Там немає, напр., *Diodor.* II, 43. З цією цікавим викладом скитського переказу про дівчину (див. *Herod.* IV, 8—10).

²) R. Reitzenstein, *Hermes*, XX, 1885, 514—551. ³) Ibid. 530.

⁴) Fr. Marx. Rh. Mus., 1895, 321—347.

авторів висовує Саллюстія¹⁾, маючи на оці його *situs Pontu*²⁾, бо війни з тим самим Мітрідатом примусили його мимохіть звернути увагу на Понт і говорити про звичаї його житців (див. § 76: *Scythaen nomades tenent, quibus plausta sedes sunt*).

. Тільки від часів Імперії дійшли до нас докладніші праці римських письменників у цій галузі, що свідчать про поглиблена знайомство з цим краєм. Серед них визначаються своїм значінням та ступенем зацілості *Naturalis historia* Плінія старшого³⁾.

Дуже докладно порівнявши географічні дані Плінія й Помпонія Мели, мусів Е. Schweder зробити висновок⁴⁾, що вони, хоч почасті бувають незгідні один із одним, проте в величезній більшості випадків користуються з того самого джерела, і це була саме славетна праця Агріппи⁵⁾.

Таціт називає Агріппу *bonum militia et victoriae socium Августа* (A., I, 3). І справді, воєнні подвиги, особливо перемога над кантабрами (Horat. ep. I, 12, 26: *Cantaber Agrippae... virtute cecidit*) становлять головний зміст його багатого на державні справи життя. Через це і для нього, як раніш для Цезаря, географічні праці були тільки одним із боків теоретичного обґрунтування його державної діяльності. Пліній рішуче каже (П. h. III, 17), що портик, що почала будувати після смерті Агріппи його сестра і що містив у собі цю мапу, *ex destinatione et commentariis M. Agrippae*, закінчив сам Август, причому, очевидчаки, спершу треба було закінчити саму будівлю, а вже потім, на її мурах під готовою покрівлею можна було виконати саму мапу. Цілком зрозуміло, чому саме мапу обрав Агріппа за оздобу цього названого його ім'ям портика: її призначення те саме, що й *Monumentum Ancyrapum* самого Августа: правити за вселюдного покажчика світового розмаху римської політики, що складалася їхніми руками: те, що словами давав текст *Monumentum Ancyrapum*, ще яскравіше показувала своїми обрисами мапа. Звідси її розміри за вирахуванням новітніх учених являли собою поверхню на 80 футів завдовжки та 40 футів завширшки⁶⁾. При такому маштабі на мапі не тільки можна було вмістити багато деталів, але легко було з височини розглядати й її обриси й усе те, що на ній було намальовано.

Однак, уже в першому віці зроблено зменшене її видання, щоб зручніше користуватися з багатого її змісту⁷⁾. Який багатий був зміст мапи, видко хоч-би з того, що вона мала за новітнім підрахун-

¹⁾ *Scyt. et Cauc.*, II, 361.

²⁾ Вид. В. Maugendrecher. 1891 pp., 134—142, ч.ч. 61—80.

³⁾ *Scyt. et Cauc.* II, 167—200.

⁴⁾ *Philol.*, 1897, 143.

⁵⁾ *Philol.*, 1895, 344, 1907, 559.

⁶⁾ E. Schweder, *Philologus*, 1895, 321.

⁷⁾ A. Klotz, *Berl. phil. Wochensch.* 1908, ч. 34, 1051.

ком, близько 15.000 географічних імен¹⁾). Служно гадають²⁾, що праця Агріппи мала сухо-схематичний характер, маючи в собі переважно обміри й протяги. Маючи державний, офіційний характер, цей твір Агріппи формою своєю більше за все підходив до грецьких периплів³⁾.

Таку форму ще й тепер мають деякі географічні твори подібного-ж призначення та походження, як це вдало довів I. Partsch, здавшись на англійську працю Thomas H. Heldich. *India*. London, 1904. Зате зовсім не можна порівнювати його з Ератостеном чи Птолемеєм⁴⁾. Грецьку науку, однак, Агріппа знав й замінив умоглядові оповідання своїх попередників точними обмірами. Цифри були за основу для його праці. Залежить це, звичайно, не так від властивостей особистих нахилів Агріппи в галузі науки, що діячів її він відвідував, за передказами (Suet. Aug., 94), напр., в Аполлонії він був укупі з Августом у домі математика Теогена: для державних цілей, які для нього були найважливіші за все, тільки такі дані й були потрібні й цінні.

Виникає питання, чи можна було, однак, завдовольнитися самою тільки мапою, навіть так докладно розробленою, якщо до неї не було додано супровідного тексту в формі книги? Очевидчаки, можна вважати це питання за остаточно розвязане таким способом, що без такої книги не могли-б перебувати всі ті дальші автори, про яких доведено, що вони користувалися з мапи⁵⁾.

Отже, коли Пліній каже (III, 17), що тяжко припустити, щоб Агріппа, бувши аж надто сумлінним, помиливсь *in hos opere*, то новітні вчені гадають⁶⁾, що *hos opus* визначає не тільки мапу, але й супровідну розвідку. Можна пристати на думку Шведера⁷⁾, що цю книгу Агріппи написано латинською мовою: якщо реестри імен становили її головний зміст, то транскрипція їх із грецької на латинську, обов'язкова для мапи, являла-б чималі труднощі й викликала-б подвійну працю.

З Плінія 36, 121 Шведер робить висновок, що Пліній знову безпосередньо *commentarii* Агріппи⁸⁾, але не можна нічим довести його думки, що ці *commentarii* він склав далеко раніше перед працями над мапою⁹⁾. Від цих *commentarii* Е. Шведер рішуче відрізняє те спільне джерело Плінія й Мели, яке належало тому-ж Агріппі й ніби-то відповідає анонімній праці χωρογράφος, на яку шість разів посилається Страбон¹⁰⁾. Однак, тотожність цього Страбонового джерела із спільним джерелом Плінія й Мели викликає дуже великі сумніви. Нав-

¹⁾ E. Sch weder, Philologus, 1897, 153.

²⁾ I. Partsch, Wochenschrift f. kl. Philol., 1907, ч. 39, 1055.

³⁾ E. Sch weder, Philologus, 1897, 161.

⁴⁾ I. Partsch. I. I. 1060.

⁵⁾ A. Klotz. Berl. phil. Wochensch., 1908, ч. 34, 1051.

⁶⁾ E. Sch weder, Philologus, 1895, 320; I. Partsch. Wochensch. f. kl. Philologie, 1907, ч. 39, 1055.

⁷⁾ Philol., 1897, 160. ⁸⁾ Ibid., 1895, 528. ⁹⁾ Ibid., 1895, 529. ¹⁰⁾ Ibid., 1895, 531

паки, ввесь характер їхнього викладу дуже далекий від Страбонівського. Також викликає сумніви, щоб Пліній для своєї II-ої книги використав саме вступ до цієї *chorographia*¹⁾. Цікаві спостереження Шведера над характером географічних книг Плінія. Його спеціальна підготова була така мала, що він навіть не зрозумів системи ступеневого рахування²⁾. Із Страбона він не користувавсь і взагалі до греків удавався тільки за посередництвом своїх римських попередників³⁾. Це, однак, зовсім не зменшує цінності окремих спостережень Плінія. Так Ю. А. Кулаковський довів⁴⁾ обґрунтованість його зауваження (II, § 211) про цілющі прикмети ґрунту міста *Parisinum* у Криму, що являє собою переробку імені міста *Парбета* коло Евпаторії, околиці якої й тепер славнозвісні через Сакські грязі.

На Агріппу Пліній покликується III, 8, 16, 37, 86, 96, 150; IV, 45, 60, 77, 78, 81, 83, 91, 98, 99, 102, 105, 118; V, 9, 40, 65, 102; VI, 3, 37, 39, 136, 140, 164, 207, 209.

Усе це скрізь обміри й вказівки на цифри далечини поміж двома місцевостями. Цитати з IV книги від § 45 до 91 стосуються до північного узбережжя Чорного моря. Особливо характерне те, що Пліній пише у § 3 шостої книги. Наводячи за Ератостеном протяги від Боспора до Меотицького озера і за Агріппою від Халкедона спершу до Фазіса, а потім до Боспора Кіммерійського, він продовжує: *nos intervalla generatim ronemus coperta in aevo nostro, quando etiam in ipse ore Cimmerio pugnatum est. Ergo a faucibus Bospori est amnis Rhebas, quem aliqui Rhesum dixerunt.* Отож, цю подробицю він додатково до допіру названих праць Ератостена та Агріппи вносить на підставі тих праць римського штабу, які, очевидчаки, в цих краях продовжувалися й за його часів і давали нові дані, приступні Плінієві. У § 184 той-ж 6 книги він наводить протяги за доповідями *exploratores Neronis*.

З приводу форми затоки коло Меотицького озера, по сторонах якої живуть скити, він покликується на М. Варрона (VI, 38). Ще на нього покликування що-до цих місцевостей є у III, 8, 45, 95, 109, 143 та VI, 51, 62, 66, 77, 78, 115, 116 й це стало за причину того, що саме Варронова праця вважалася за основне джерело цієї частини географічних книг Плінія⁵⁾. Будь-що-будь, цілком заперечувати вплив Варрона на географічні відділи Плінія, як це робить хоч-би А. Klotz⁶⁾, не доводиться. Дістаемо враження, що до географічних книг Плінія не можна застосовувати теорії походження всього їхнього матеріалу з одного джерела.

З Варрона Пліній часто також бере самі цифри обмірів, але в III, 8, VI, 38 та 66 він бере з нього відомості ширшого змісту, яких, напр., з Агріппи не наводить. Це може бути за довід того, що виклад

¹⁾ Ibid., 1895, 528. ²⁾ Ibid., 534. ³⁾ Ibid., 535.

⁴⁾ Арх. Изв. и Зам., 1896, № 1.

⁵⁾ R. Reitzenstein, стор. 531.

⁶⁾ Berl. phil. Woch., 1908, ч. 34, 1059.

Варрона, як літератора, мав менш сухий, цифровий характер, що, навпаки, цілком відповідало завданням Агріппової праці.

Рішуче заперечує Е. Шведер Плінієві слова у III, 1, що *petīpet ut sequor*, а збирається в кожному окремому випадку триматися *quemque verissimum*¹⁾. А. Klotz довів²⁾, що, наприклад, для 5-ої книги Пліній багато узяв з Непота і дійсно на нього покликується Пліній хоч-би у VI, 77.

Другий письменник, що ніби-то виходив із спільногого з Плінієм джерела, а саме Помпоній Мела не має в частині що-до припонтійських місцевостів ані жадної такої цифри, які так полюбляв Пліній: він зовсім не цікавився обмірами. Географічна частина його викладу має що-найзагальніший характер, не заходячи по-за такі подробиці, як взаємовідносини назв, як напр. Пропонтида, Понт Евксінський, Боспор Кіммерійський, Меотида (I, 7). Звертає він увагу також на Історію відкрить, напр. (III, 44) оповідає, що колись було невідомо все, що лежить по-за Каспійським морем. Але всі ці відомості посідають мізерне місце в його викладі проти того, що тепер ми віднесли-б до відділу етнографії: житці країн, їхні звичаї, житла, одяг, їжа, як вони ставилися до заходнів (I, 106)—його найбільше цікавлять. Через це він, як і Геродот, дає місце переказам, звязаним з минулим окремих народів (I, 108; II, 3, 5, 11; III, 37).

Шведер зауважує³⁾ неретельність Мели, коли він перероблює свої джерела. Відрізняється від Плінія він і своїм планом: Мела описує Середземне море, переходячи від сходу до заходу, а Пліній тримається протилежного порядку. Зовсім у різному порядкові описують вони й острови⁴⁾.

М. І. Ростовцев, студіюючи Страбона, особливої ваги надає тому, що він так мало звертав уваги на Ольбію⁵⁾. І Мела обмеживсь самою голою згадкою про неї в одному місці (II, 6), не виділяючи нічим її значення. Також цілком мимохідь оповідає він і за Пантікапею (II, 3). Звідси акад. Ростовцев робить висновки що-до стану, в якому перебувала тоді Ольбія, й як ішла тоді морська торговля. Обережемося іти за ним у цьому що-до Мели й обмежимося питанням, чи не залежить таке відношення до цих міст не від їхньої долі, а від плану та характеру викладу й Страбона й Мели?

З історичних діячів Мела згадує тільки Кіра та Камбіза (III, 41). Якщо правильно гадає М. І. Ростовцев, що Страбон користувавсь із тих грецьких письменників, що писали за Мітрідата⁶⁾, то, навпаки, можна прийняти, що Мела не знав цього відділу підручників.

¹⁾ Philol., 1895, 558.

²⁾ Berl. phil. Woch., 1908, ч. 34, 1055.

³⁾ Philologus, 1897, 132.

⁴⁾ Philol., 1897, 139.

⁵⁾ Сборник въ честь В. П. Бузескула. Харків, 1914, 369, 376.

⁶⁾ Ibid., 376 - 380.

Тільки ніби-то за зовнішню рамку для цього етнографічного матеріалу, що безумовно переважає в викладі Мели, правлять у нього суто-географічні вказівки.

У весь нестаток унутрішнього змісту заміток цих римських письменників про Чорноморщину, особливо впадає в очі, як порівняти їх з тим, що далеко раніше вже встигли сказати за ці країни та їхніх мешканців великі грецькі письменники. Геродот у своєму яскравому художніми подробицями та цікавістю викладі, а особливо псевдо-Гіпократ у своєму трактаті *περὶ ἀρεμοῦ, ὅδατου τόπου* виявляють не тільки прекрасне знайомство з Понтом, але глибочінь постановки питання: визнавши Озівське море за межу поміж Азією та Європою, він, ретельно студіюючи звичаї мешканців тої й другої, пробує встановити причину їхньої різниці. Він бачить її у впливі не тільки підсоння та ґрунту, але й політичного укладу (12, 15). Як справжній син вільної Геллади він перевагу європейців проти азійців у військовій справі бачить у тому, що азійці живуть під гнітом царської влади (16, 23). Цим він з'ясовує, чому навіть греки, що живуть в Азії, багато воявничіші проти азійців.

Така широка постановка питання зближує його трактат з творами французьких філософів XVIII в.

Найбільше завдяки своїй цілості та чималим розмірам твору визначається серед греків, що писали за Чорноморщину, Страбон. Установлено, що сам він їздив і спостерегав мало, беручи все в готовому вигляді з книг¹⁾. Дуже вдатно назвав ці праці Момзен *Studierlampenbücher*.

Основний матеріал Страбона це поети, що цитатами з них він запорожнює свій текст, спиняючися на кожній дрібниці. Через це й починає він свою книгу з Гомера, кладучи його в основу цілої своєї праці (I, 1, 2—10).

Але навіть з Страбоном не можна рівняти географічних книг Плінія. Характером до нього найближчі так звані „періпли“. Періпли Скілакса, Скімна й т. і. являють собою, головно, реєстри назв міст, рік та народів²⁾. Иноді до них додано взяті з поетичних, переважно, переказів подробиці, частенько, казкового характеру. Цінні відомості трапляються серед них рідко коли, як от, напр., зауваження Скімна що-до звичаю масінійців жити в дерев'яних високих будівлях.

Правильно з'ясовує Ростовцев зміст і склад псевдо-Скілаксівського періплу тим, що всі його інтереси обмежувалися тим, що треба було знати атенському купцю за його часів³⁾.

Характер викладу Плінія мало чим одрізняється від більшості цих періплів, але зате цінність його даних незрівняно вища від

¹⁾ М. Ростовцевъ. Сборникъ въ честь В. Л. Бузескула, 366.

²⁾ Ю. Кулаковский. Карта Евр. Сарматіи по Птолемею, Київ, 1899, стор. 21.

³⁾ Сківія и Босфоръ, 25.

них саме тому, що він, як показано вище, окрім літературних підручників використав ще й офіційні праці топографів римського штабу, залежність від яких Мели почувався далеко менш. Але якщо й визнати, що Й Пліній й Помпоній Мела користувалися з тих самих джерел, то характер їхнього користування був зовсім різний. Ті статистично-топографічні дані, що ними Пліній заповнює скрізь значну частину своєї праці, у Мели мали тільки допомічне значіння. Через це й з'явилися твори зовсім різні: Пліній підходить у чисто-діловиту категорію періплів. Читати його книгу в цій частині не можна: вона придатна тільки на довідки. Навпаки, Мела дає матеріал для питання¹⁾ й усім своїм загальним характером наближується до Страбона чи навіть до Геродота, якщо, звичайно, забути за художнє майстерство викладу останнього.

Зроблені вище спостереження над фрагментами окремих римських письменників дозволяють твердити, що як за республіки їхні звістки за Пропонтиду здобули точність та визначність тільки через війни з Мітрідатом, так і в письменників першого віку імперії ці якості з'являються найголовніше тоді, коли в основу свого викладу вони кладуть праці римських військових топографів, хоч-би через це й страждала як цікавість матеріалу, так і філософська глибочінь освітлення предмету.

¹⁾ Подбельського 19, пом. 27.